

BIRINCHI RENESSANS DAVRI SHARQ PERIPATETIKLARINING BEQIYOS FALSAFIY-MA'NAVIY MEROSI

Qurbon B. Shadmanov

Falsafa fanlari doktori

Buxoro davlat Tibbiyot Instituti professori

E-mail: qurbonjonsh@gmail.com

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.7950054>

ARTICLE INFO

Received: 10th May 2023

Accepted: 18th May 2023

Online: 19th May 2023

KEY WORDS

Peripatetizm, fikrlash, mukammallik, Uyg'onish, sintez, ruhiy, falsafiy.

ABSTRACT

Maqola Markaziy Osiyo mintaqasidagi Sharq peripatetizmining (IX-XII asrlar) atoqli namoyandalari, axloqiy komil shaxsni shakllantirish muammosini o'rganishga beqiyos hissa qo'shgan va rivojlagan Al-Forobiy va Ibn Sinoga bag'ishlangan. Ular ma'naviy barkamollikning chuqur ratsionalistik tasviri, uni ijodkorlik kuchi, elementi sifatida tushundi va Sharq-G'arb falsafiy tafakkurining sinteziga ulkan hissa qo'shdi, unlarning asarlari Evropa Uyg'onish davri rivojiga keyingi turtki bo'lib xizmat qildi.

Al-Forobiy, Ibn Sino, tasavvus manoyondalari ta'limotida rivojlangan arab-musulmon Sharqi uchun umumiy bo'lgan komillik, baxt-saodat, ahillik, muhabbat g'oyalari arab-ispn Sharqi faylasuflari ta'limotida o'z ifodasini topdi. Ibn Baja, Ibn Tufeyl va Ibn Rushd bu oqimning ko'zga ko'ringan namoyandalari bo'ldilar. Uning eng yirik namoyandalari oldida IX-XI asrlar arab-musulmon Sharqining falsafiy tafakkuri butun dunyo miqyosidagi chinakam falsafiy tafakkurning markazi edi [1, b.161; 7, b.76-77; 6].

Inson tabiati, uning ijodiy faoliyati, voqelikni estetik singdirish muammosi mavzulari deyarli barcha Sharq falsafiy ta'limotlarida rivojlangan. O'rta asr arab-musulmon Sharqi ilohiyot, falsafa va fanida inson kamoloti muammosini tushunish ruhni diniy tabiat va mazmunan talqin qilishdan tortib, ma'naviy kamolotning muqobil g'oyalarini ishlab chiqishgacha bo'lgan keng qamrovda amalga oshirildi. Shu bilan birga, tabiat mukammallik sifatida tan olinadi va insoniyat, shubhasiz, takomillashtirishga, go'zal Kosmosga o'xshatishga muhtoj [4, b.239;5,b.333].

Axloqiy komil shaxsni shakllantirish muammosini o'rganishga Sharq peripatetizmi vakillari (al-Farobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd) katta hissa qo'shdilar, ular antik davri axloqiy komil inson g'oyasini qabul qildilar va yanada rivojlantirdilar, jumladan, shaxs, xususan, standart, ma'naviy va estetik ideal sifatida "mukammal dono hukmdor" g'oyasini. Ular ruhiy kamolotning chuqur ratsionalistik qiyofasini ishlab chiqdilar, uni kuch sifatida ijodkorlikning elementi, insonparvarlikning muhim atributi sifatida tushundilar, mikro- va makrokosmosni bog'ladilar, chunki inson tabiati tana, ruh va ma'naviyat birligida yotadi. Shaxs o'zining jismoniy-ma'naviy birligida uni o'rab turgan narsalar dunyosi bilan to'liq mutanosib ravishda idrok etilgan, har qanday narsa o'zining tabiiy joylashuviga ega bo'lgan uyg'un tartibga

solingan kosmosni tashkil qilgan edi. Inson esa boshqa mavjudotlar qatorida mavjudot sifatida uning hayoti va tafakkurining zaruriy va tabiiy sohasi sifatida idrok etiladigan va idrok etiladigan koinot olami bilan to'liq uyg'unlikdadir[4, b.265].

Ushbu maqolada biz vatanimizning bezavol durdonalari sifatida ulug' bobokalonlarimiz Abu Nasr Muhammad ibn Forobiy va Abu Ali Ibn Sino falsafiy-ma'naviy merosi haqida fikr yurutmoqchimiz.

Abu Nasr Muhammad ibn Forobiy (870-950) Sharq peripatizmining eng yirik vakili hisoblanadi. Boshqa musulmon arastuchilar singari uning ijodiga ham ko'plab maqolalar, risolalar va monografiyalar bag'ishlangan. Farobiy ijodining mashhur tadqiqotchisi akademik M.M. Xayrullaev shunday yozadi: «Ko'pgina O'rta asr musulmon mualliflarining fikriga ko'ra, Forobiydan oldin ham, undan keyin ham Arastuni bunchalik chuqur va har tomonlama bilgan faylasuf, bilimning umuminsoniyligi, ilmiy qiziqishlari tabiati jihatidan unga teng keladigan mutafakkir bo'lmagan. "Ikkinchi Arastu", "Ikkinchi muallim" ("muallimi soni") deb atalgan.

O'rta asrlarda va undan keyingi davrda Forobiyga bunday sharaflil nom qo'yish sababini aniqlashga, eng avvalo, yevropaliklar tomonidan ko'p urinishlar bo'lgan. Farobiyning mantiqiy tahlil usuli - "bilim organoni"ni chuqur o'rganishi farazlardan biridir. Bu "Birinchi organon" kabi edi. Unga ergashib, ushbu muammoni o'rgangan Frensis Bekon o'zining asosiy asarini "Yangi organon" deb nomladi.

Forobiy boy ilmiy meros qoldirdi. Forobiy misolida antik davr falsafasi bilan Sharq musulmon falsafasi o'rtasidagi uzviylik yaqqol ko'rsatilgan; uning mantig'i va gnoseologiyasi Arastu ta'limotiga qo'shilib ketadi va metafizikasida neoplatonizm tamg'asi bor. Buni uning hamma narsaning Xudodan kelib chiqishi, Xudoni bilish va unga taqlid qilish haqidagi tezisi falsafaning maqsadi sifatida tasdiqlaydi [1, b.161]. Forobiy Arastuning "Birinchi analitika", "Ikkinchi analitika", "Yopika", "Sofistika", "Kategoriyalar", "Etika", "Ritorika", "Poetika", "Metafizika", mantiqqa oid asarlariga sharhlar muallifi, shuningdek, Ptolemeyning "Almagest", Afrosidiy Aleksandrning "Ruh haqida", Evklidning "Geometriya" ning alohida boblari, Porfiriyning "Isagoge" kabi asarlarga sharhlar muallifi. Forobiy ustozlari Arastu ortidan tabiiy va ijtimoiy fanlarning deyarli barcha tarmoqlarini o'rganish bilan shug'ullangan va shuning uchun Forobiyning falsafiy tizimi borliqning barcha qirralarini qamrab olgan [2, b.23].

Forobiyning ilmiy risolalarida asosiy tamoyillar hal etilgan - fan falsafasi, nazariya, bilim, mantiq masalalari, psixologiya, tabiatshunoslik, inson munosabatlari. Olim adabiyot va musiqa sohasida ham ilmiy meros qoldirdi. Beruniy, Ibn Sino, Ibn Tufeyl, al-Kindiy, Ibn Rushd ilmiy ijodining shakllanishi va rivojlanishiga uning asarlarining ta'siri katta bo'lganini ta'kidlash lozim. XIII asrda Forobiy asarlari Toledo tarjima maktabi tomonidan lotin va Yevropa tillariga tarjima qilingan. Uning fanlar tasnifi haqidagi risolasi XII asrdayoq ikki marta lotin tiliga tarjima qilingan. Bu davrga, masalan, Forobiyning falsafaning turli masalalariga bag'ishlangan bir qator risolalari - "Aql ma'nosi", "Baxt kitobi", "Muammolar manbai", "Dalillar kitobi", "Ruhning mohiyati haqida", "Mantiqqa kirish kitobi", "Fizikaga sharhlar", "Poetikaga sharhlar" ham tarjima qilingan.

Koinotning kosmologik ierarxiyasida, al-Farobiy falsafasida dunyo "yerdagi" dunyo va "osmondagi" dunyoga bo'lingan. Mavjud hamma narsaning mavjudligi, borliq va tafakkurning o'ziga xosligining sababi - Olloxdir [4, b.239]. Aql insonga tabiatni o'zlashtirishga yordam beruvchi asosiy bilim quroli bo'lib, unda inson o'zining ruhiy mohiyatining aksini ko'radi.

Forobiy ta'limotida ("borliq birligi") insonning panteistik qarashi quyidagicha edi: inson "pastga yo'l" (Ibtidoiy mavjudotdan, sohalarning onglari, faol aql, yerdagi dunyo va insonga) va "yuqoriga yo'l" (birlamchi materiyadan elementlarga, minerallarga, o'simliklarga, hayvonlarga va insonga).

Forobiy estetik ta'limotidagi shaxs tabiatan kamolotga mo'ljallangan. Jismoniy va ma'naviy barkamollikning uyg'unligi g'oyasi ushbu muammoni jamiyatning elementi sifatida shaxsning uyg'un rivojlanishiga oid aniq qoidalar bilan to'ldiradi. Insonning aqliy qobiliyatlari, birinchi navbatda, ayrim organlar va tana qismlarining jismoniy xususiyatlari bilan bog'liq, lekin ular ham ularga ta'sir ko'rsatishga qodir. Ruhiy kuchlarning uyg'unligini buzish tananing sog'lig'iga ta'sir qiladi. "... Ruhi xasta kishilar o'z tasavvurlari tufayli, nafs va urf-odatlar bilan buzilib, go'zal va fazilatli narsalardan azob chekarkan yoki ularni umuman tasavvur qilmay turib, yomon holat va xatti-harakatlardan zavq oladilar"[5, b.333] Demak, ruhiy ehtiyojlar, qobiliyatlar va tana shakllarining mukammalligi tabiat taraqqiyotining toji sifatida insonning uyg'unligi belgisidir.

Forobiyning inson haqidagi mulohazalari yanada murakkab va teranroq edi. "Odam aql tufayli odam bo'ldi" – mutafakkirning "Baxtga erishish to'g'risida" risolasida ifodalangan bu formula Forobiyning shaxsning ma'naviy tomoni haqidagi hukmlarida boshlanish nuqtasi bo'lib xizmat qiladi[4, b.265]. Inson hayvonga o'xshaydi, chunki u, xuddi ikkinchisi kabi, his qilish qobiliyati bilan ajralib turadi, ammo aql va ruhiy kuchlar insonni uning atrofidagi butun dunyodan yuqoriga ko'taradi. "Insonga tabiatan xos" ma'naviy quvvat, mantiqiy fikrlash qobiliyati uni boshqa tirik mavjudotlardan ajratib turadi; bu qobiliyat orqali inson "toifalarga bo'linib fikr yuritadi, fan va san'atni egallaydi, shuningdek, o'zining va o'zgal harakatlaridagi go'zal va xunukni ajrata oladi.» [4, b.265].

Al-Forobiy aqliy faoliyatda inson ijodiy faoliyatining eng yuqori ko'rinishini ko'rib, o'z hayotini uzluksiz bilish jarayoni sifatida talqin qiladi, buning natijasida inson takomillashadi, uning shakllanishi aql bosqichlariga mos keladigan "insonlik darajalari"ga ko'tariladi: potentsial aql, orttirilgan aql va faol aql. Bu nazariyaga ko'ra, aql yordamida olingan bilim insonga baxt va shodlik keltirishi kerak chunki bilish orqali inson o'zida va atrofidagi dunyoda go'zallik va komillikni kashf etadi.

Forobiy ta'limotida ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan izlanish belgilangan: inson hayotining maqsadi aql olamida baxtga erishishdir. Inson nimani bilishi va orzu qilgan baxtga erisha olishi kerak? Mavjudni nazariy chinakam bilish bilan birga, "amallarni to'g'rilab, qalblarni saodatga yo'naltiruvchi" amaliy san'atni ham egallash zarur. Komil hukmdor odamlarni baxt yo'lidan boshlash uchun faylasuf va siyosatchining hikmatini uyg'unlashtirishi kerak. Forobiy falsafasida ideal davlat barkamol shaxs tamoyili asosida qurilgan va barcha a'zolar o'zaro uyg'un bog'langan sog'lom inson tanasidir. Fazilatli shahar ham koinot, ham inson tanasi va ruhi uchun umumiy bo'lgan oqilona tamoyillar asosida tashkil etilgan. Jamiyat umuminsoniy uyg'unlik qonunlariga bo'ysunishi kerak. Ideal hukmdorning o'rni insonlarga go'zallik va ezgulikka intilayotgan oqilona borliq yo'lida ko'rsatma bo'lishdan iborat. Jismoniy barkamollik, aqliy kamolot va yuksak axloqiy-estetik fazilatlarining uyg'un uyg'unligi inson va uning harakatlaridagi go'zallik va komillik belgisidir. Asosiysi, insonning go'zalligi, insoniy hamma narsa va inson aqli go'zallik keltiradigan hamma narsa.

Forobiy qo'yg'an falsafiy savollar **Abu Ali Ibn Sino** ta'limotida ham o'z aksini topgan. U Forobiy asos solgan falsafiy yo'nalishlarni o'zlashtirdi, davom ettirdi va takomillashtirdi. Abu Ali ibn Sino (980-1037) Buxorodan 18 km uzoqlikda joylashgan Afshona qishlog'ida tug'ilgan, Eronning Hamadonida vafot etgan. Uning asarlari umuminsoniy ahamiyatga ega. Ibn Sino arab tilida 400 dan ortiq, fors-tojik tilida 20ga yaqin asar yozgan, deb hisoblashadi. Uning "Tib qonuni" O'rta asrlarda taxminan 30 marta turli lotin tarjimalarida nashr etilgan. Uning "Shifo kitobi" falsafiy asari ham shu kabi mashhurlikka erishdi. U to'rt qismdan iborat. Birinchisi - mantiq, ikkinchisi - fizika, uchinchisi - matematika, to'rtinchisi - metafizika masalalarini qamrab oladi. Ibn Sino allaqachon o'z zamonida hurmat bilan "Shayx ur-Rais" deb atalgan va u Sharq peripatetizmi g'oyalarini o'zidan oldingilar tomonidan davom ettirgan va sezilarli darajada rivojlantirgan. Uning insoniyat madaniyati va ilm-fani xazinasiga qo'shgan hissasi beqiyos [7; 8;9].

Ibn Sinoning axloqiy-estetik kontseptsiyasidagi shaxs barcha mavjud turlarning eng yaxshi turidir, chunki u aql kuchiga ega, u tushunarli narsalar haqida fikr yurita oladi, u yuksak qadriyatlarga intiladi, kelajak hayotiga muhabbat ko'rsatadi, fazilatli yoki taqvodor shaharni va uning odamlarini himoya qilishga qodir. Shuning uchun inson tabiatning eng go'zal va eng yaxshi ijodi sifatida alohida muhofaza va g'amxo'rlikka muhtoj. Ibn Sino tabiatning eng go'zal turi – insonga mehrini nafaqat falsafiy va axloqiy-estetik asarlarida, balki amalda ham namoyon etgan. Buyuk olim va mutafakkirning butun umri insoniyatga yordam berishga qaratilgan bo'lib, uning tibbiy amaliyoti insonparvarligi, mehr-shafqatining eng yaxshi isbotidir. Tibbiyot amaliyotida u doimiy ravishda tajriba o'tkazdi, bu butun eksperimental fanga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Bir necha asrlar davomida uning falsafiy risolalari musulmon va ayniqsa, Yevropa mutafakkirlariga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Ibn Sinoda falsafaning dinga munosabati intellektual elitizm pozitsiyasidan kelib chiqqan holda qaror topadi: taqdir masalasini ochiq muhokama qilish omma uchun zararlidir. Taqdirning mohiyatini tahlil qilish, dunyo tartibini, jazolash, ruhni tiriltirish muammolarini o'rganish, aql-idrok tamoyillari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan, ya'ni ruhi pok inson tomonidan amalga oshirilishi mumkin – faylasuf tomonidan.

Ibn Sino ilohiyotshunosligi antropologiyaga yaqin, uning ta'limoti yakkaxudolik emas, u Xudoning ko'p mohiyatlari haqidagi ta'limotdir. Ma'lumki, Sharqiy peripatetizm da Xudo va inson o'rtasida intellektual masofa mavjud. Ibn Sino "Qushlar tili" risolasida inson qalbining aql va ishq orqali Alloh taolaga yuksalish bosqichlarini tasvirlaydi va shu orqali mantiqiy nuqtai nazardan, taqdirning diniy siridan pardani olib tashlaydi. Insonning mohiyatini, uning go'zalligini anglashda Ibn Sino o'z davri uchun ilg'or qadam tashladi. Ibn Sino Tangri olamdagi barcha ne'matlarini insonga taqdir qilib qo'yg'an va boshqa jonzotlarga nisbatan uni eng yaxshi va oliy mavjudot qilib yaratgan. Ibn Sinoning ta'kidlashicha, insonni yer yuzida yaratish, yer yuzini ko'paytirish, uning go'zal va jozibadorligini oshirish uchun Xudo uni yaratgan. Bu afzallik natijasida inson eng go'zal va tabiatan eng mukammal mavjudotga aylandi. Aql nuqtai nazaridan, inson o'z atrofidagi dunyoni aqlga mos keladigan olijanob xatti-harakatlar bilan o'zgartiradi. Hikmat va ilm nuri bilan yoritilgan kishigina o'zida axloqiy komil qalbni tarbiyalay oladi. Ibn Sino ta'limotida insonning vazifasi o'ziga o'xshaganini sevish va shu muhabbat nomi bilan yaxshilik qilishdir.

Ibn Sino ta'limotidagi estetik ideal insonga umuminsoniy muhabbat va inson o'z faoliyatining o'z maqsadi ekanligini anglashdir. Mutafakkirning fikricha, inson o'zini-o'zini axloqiy jihatdan takomillashtirish yo'lida o'zining qadr-qimmatini anglab yetishi, o'zini tevarak-atrofdagi dunyodagi eng oliy va yagona tamoyil sifatida baholashi kerak. Uning ta'limotiga ko'ra, amaliy donishmandlik fazilatlarini, ya'ni mardlik va jasorat, salomatlikni saqlaydigan bosiqlik, adolat, nazariy fazilatlariga ega bo'lgan kishigina baxtlidir. U ularga faqat faylasuflar erisha oladigan axloqiy va aqliy kamolotning birligini nazarda tutadi.

Ibn Sinoning falsafiy merosi falsafaning uchta madaniy yo'nalishda: musulmon Sharqida, musulmon G'arbida va Xristian G'arbida rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi [1; 3, b.208].

Ibn Sinoga jahon shuhratini keltirgan ilmiy asar XII asrdayoq lotin tiliga qisqartirilgan holda tarjima qilingan beshta kitobdan iborat "Tib qonunlari" dir. Ibn Sino sivilizatsiya tarixida bebaho iz qoldirdi. Olimning falsafadagi eng yirik asarlari "Shifo kitobi", "Danishnoma", "Kitob al-insof" – Arastu asarlariga sharhlar, "Fi-l-hudud", "Hikmat aloiya", "Al- Hikmat al-mushrikiya", "Uyun al-hikma", "Al-mabohisat", "Hayi ibn Yakzon", "Muhabbat haqida risola".

Shunday qilib, biz ishonch bilan xulosa qilishimiz mumkinki, IX-XII asrlarning eng yirik olim va faylasuflari jahonshumul obru-izzatga ega bo'lgan genial bobkalonlarimiz Forobiy va Ibn Sinolar Sharq peripatetizmi falsafasining mahobatli qurilishiga ilk Sharq Uyg'onish davri davrida asos sola boshlaganlar. Shuningdek, Yevropa Uyg'onish davri gumanizmi (XYI asr) rivojiga Forobiy va Ibn Sinoning inson haqidagi ta'limoti beqiyos hissa qo'shgan. Aynan ushbu bizning buyuk ajdodlarimiz o'z davrining ruhida insonga nisbatan chuqur o'ziga xos, mohiyatan gumanistik qarashlar tizimini ishlab chiqdilar, ong chegaralarini insonning tabiatini, uning mavjudligining ma'nosi va hayotidagi o'rnini hisobga olish darajasiga qadar kengaytirdilar. Koinot, uning jamiyatdagi roli, davlat birlashmasining mohiyatini ham ko'rib chiqdilar, islom dunyosi odami tushunchasini sezilarli darajada to'ldirdilar va shu orqali rivojlantirdilar.

References:

1. Чалоян В.К. Восток – Запад: Преемственность в философии античного и средневекового общества. - М.: Наука, 1979.
2. Трахтенберг О.В. Очерки по истории западноевропейской средневековой философии. М.,1957. -С. 57; Сулейманова Ф. Восток и Запад. -Т.: А. Кадыри, 2001.
3. Сагадеев А.В. Ибн Сина (Авиценна). - М.: Наука, 1980.
4. Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата,1970.
5. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата,1973.
6. Шадманов К.Б. Особенности английской философской мысли и лексики XIV-XVII вв. Т.: ТФИ, 2003.
7. Курбан Шадманов. Английская духовность и язык. – LAP LAMBERT Academic Publishing, Deutschland, 2015.
8. Шадманов К.Б., Садуллаев Д.Б. Из истории становления системы основных понятий английской философии // Наука и образование сегодня. 2019. №10 (45). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-stanovleniya-sistemy-osnovnyh-ponyatiy-angliyskoy-filosofii>

9. Shadmanov Kurban Badriddinovich. Cultural heritage of the East: Sufi literary samples in the literary and philosophical works of the European West. –Eurasian Journal of Academic Research. Vol.2, Issue 11, October 2022. P.144-

10. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7188555>.